

Emotionele binding van onderdanen

Een beschouwing naar aanleiding van recente discussies over de vorming en desintegratie van staten en naties

Samenvatting

In de actuele Europese situatie is het treffend dat het op integratie van de Europese Gemeenschap gerichte optimisme, dat tot voor enkele jaren bestond, aanzienlijk is verzwakt. Tegelijk zijn in Oost-Europa opvallende desintegratieprocessen op gang gekomen waarin religie en nationalisme een belangrijke rol spelen. De bestaande sociaal-wetenschappelijke en historische theorieën blijken twee manco's te vertonen: ze zijn eenzijdig gericht op groei, staatsvorming, niet op het uiteenvallen van staatsverbanden, en ze ruimen te weinig plaats in voor culturele factoren. In deze bijdrage wordt voorgesteld aandacht te besteden aan vier middelen waarmee onderdanen langs emotionele weg aan de staat worden gebonden: de dynastie, de religie, de natie en de consumptiemaatschappij.

1. Ter inleiding

Zelden is de actualiteit van het verleden zo brandend gebleken als tijdens de voorbije jaren. Grote delen van de bevolking van de voormalige Sovjet-Unie waren ineens in staat om zeventig jaar overheersing en indoctrinatie van zich af te zetten en naadloos aan te knopen bij de nationale, religieuze en soms zelfs politieke opvattingen van hun overgrootouders. In het voormalige Joegoslavië bleken de wonden die de Ottomaanse onderwerping van het Servische rijk in 1389 had geslagen, en die tijdens de wereldoorlogen opnieuw waren opengereken, nog steeds heel snel opnieuw aanleiding te kunnen geven tot de meest barbaarse gedragingen. De massale onbekendheid van westerse beleidsmakers met de geschiedenis van dit continent heeft geleid tot volslagen verarring in de buitenlandse politiek en een onaangepaste en derhalve desastreuze interventiepolitiek. Glashelder is dat de westerse politie-

W.P. Blockmans

is hoogleraar middeleeuwse en Europese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Geschiedenis. Adres: Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

ke concepten niet van toepassing konden zijn op Oost- en Zuidoost-Europa. Het diplomatieke onbegrip voor de radicale wil van volkeren om een van buitenaf opgelegd staatsverband te verbreken heeft veel bijkomend menselijk leed teweeggebracht. Sommige Griekse reacties op westerse stellingnames inzake Macedonië bevestigden trouwens wat men hoge ambtenaren van de Europese Unie ook wel *sub rosa* kan horen fluisteren, namelijk dat de Griekse politieke cultuur inderdaad dichter staat bij die van de overige Balkanlanden dan bij die van het Westen.

De opgetogenheid die tot omstreeks 1990 heerste bij het zogenaamde wegvallen van de binnengrenzen van de twaalf EG-landen, is spoedig verstomd onder de ontredde angsten die de desintegratie van het Sovjet-imperium ook in het Westen teweegbracht. Terwijl de EG-bureaucratie zich opmaakte om de creatie van de Verenigde Staten van Europa te vieren, kwam de snelle desintegratie van de politieke en maatschappelijke orde in Oost- en Zuidoost-Europa de feestvreugde behoorlijk bederven. Het wegvallen van het ijzeren gordijn, waarachter het Westen zich steeds behaaglijker beschermd had gevoeld, riep immers nieuwe problemen op, niet het minst inzake economische concurrentie, waardoor de mythe van de vrije markteconomie ruw werd ontluiserd. Erger nog, daar waar aan de eigen EG-burgers gevraagd is zich uit te spreken voor de Westeuropese superstaat, bleken slechts met de grootste moeite nipte meerderheden te willen gedogen dat hun eeuwenoude staten terrein verloren aan de Brusselse moloch. De Zwitsers en de Noren wezen het voornemen tot toetreding van hun regering af. Tot overmaat van ramp manifesteerden zich ook binnen de EG-lidstaten nog steeds aan-

zwellende (regionale) bewegingen, die dus geheel ingingen tegen de tendens tot Europese staatsvorming waarvan de Eurocraten droomden. België werd een federale staat, de Catalanen dringen steeds nadrukkelijker hun autonomie op en denken aan eigen buitenlandse vertegenwoordigingen, de Schotten zeggen in steeds grotere aantallen geheel los te willen van het Verenigd Koninkrijk, de Noorditaliaanse separatistische Lega Nord behaalt grootse verkiezingsuccessen. Om maar te zwijgen van de smerige oorlog in Noord-Ierland en het aanhoudende Baskische terrorisme...

Het zal duidelijk zijn dat de spanning tussen beleid en maatschappij in Europa nu zeer groot is, en dat een nadere reflectie zich opdringt over de processen van staatkundige integratie en desintegratie waarin we verwickeld zijn. Daarbij zal mijn uitgangspunt zijn dat het uitsluitend denken in termen van politiek-bestuurlijke en marktintegratie wel een grote waarde heeft gehad tijdens de vroegere stadia van de Europese eenwording, maar op dit moment volledig te kort schiet. Daardoor zijn immers behoeften die de bevolking blijkbaar als fundamenteel aanvoelde niet opgemerkt. Daarnaast hebben de Europese beleidvoerders getoond geen oog te hebben voor de culturele complexiteit die nu eenmaal het kenmerk bij uitstek is van dit continent. Ze hadden dat niet voor de minderheidstalen binnen de eigen Europese Unie, en nog minder voor nationale identiteiten in de rest van Europa. Dit technocratische hermetisme is ongetwijfeld mede verantwoordelijk voor de lauwe sympathie bij brede bevolkingslagen voor de Europese integratie. Verleidelijk is de vergelijking met de positie van de bureaucratie in het multiculturele Byzantijnse rijk van de vierde tot de veertiende eeuw.

Vandaar mijn voornemen om in het bijzonder aandacht te schenken aan de culturele factoren in de vigerende modellen van staatsvorming. Daarin overheerst het rationele actor-model, veelal op hoog abstractieniveau, dat zeer ver afstaat van concrete handelingssituaties. Het ontbreken van de culturele component in de meeste gangbare theorieën, alsmede hun eenzijdige gerichtheid op de staten zoals ze anno 1960 feitelijk bestonden, verklaart mijns inziens de inadequaatheid van de wetenschappelijke analyses op macroniveau met betrekking tot de

grootschalige sociaal-politieke processen die zich in onze tijd afspelen. Daarom zal ik eerst een bondige bespreking geven van de tekortkomingen van de bestaande theorieën vanuit de door mij geschetste problematiek. Zoals in de economie groeitheorieën overheersen, ontbreekt in de sociale wetenschappen systematische aandacht voor processen van desintegratie. Al jarenlang prijkt het thema *staatsvorming* prominent op vele researchagenda's, terwijl schaalreductie en contractie heel wat minder populair zijn. Op verschijnselen van inkrimping en desintegratie, die zeer algemeen gangbaar zijn in historisch onderzoek, zal ik echter in deze bijdrage niet verder ingaan. Vervolgens zal ik enkele hoofdlijnen aangeven van de aandacht die historisch onderzoek van oudsher in beschrijvende vorm, en in toenemende mate ook op theoretisch niveau, besteedt aan culturele factoren bij de analyse van politieke processen.

2. Staatkundige groei gerationaliseerd

Aan belangstelling voor de ontwikkeling van staten heeft het in de voorbije decennia werkelijk niet ontbroken. Ongetwijfeld heeft de hedendaagse discussie over de rol van de staat, aangespoord door de 'ontvetting van de staat' waarop neoliberale en conservatieve politici aandrongen, en die onvermijdelijk werd in het licht van de budgettaire crisis van de verzorgingsstaat, ook het historisch speurwerk aangemoedigd. Men ging ontrafelen onder welke omstandigheden de openbare machten nieuwe taken tot zich trokken, en in welke vorm dat gebeurde. Daarnaast had Tilly reeds in 1975 opgemerkt dat de zogenaamde 'nationale staten' leden aan een dubbel functieverlies: naar boven door overdracht van bevoegdheden aan bovenstatelijke instellingen, naar onder door decentralisatie en regionalisering.¹ De 'nationale staat', die tot dan als het *nec plus ultra*, als het begin- en eindpunt van alle analyses had gegolden, begon vatbaar te worden voor problematisering. Ver zijn we op die weg overigens nog niet geraakt: uiterst zeldzaam zijn de onderzoekers die een in de negentiende of twintigste eeuw bestaande staat *niet* kiezen als analytisch kader, en schaars zijn de onderzoeken die enkele staten vergelijken; bijna onbestaand zijn de historisch-sociologische studies die de openbare machten als een te verklaren variabele beschouwen. Het wetenschappelijk taalge-

bruik, met name het Engelstalige, draagt bij tot de verwarring aangezien de veel gebruikte term 'national state' zeer wel van toepassing kan zijn op een multinationale staat, en we boven- en tussenstatelijke relaties doorgaans plegen aan te duiden met de termen supra- en internationaal. Zo vanzelfsprekend heeft het onderzoek de politieke retoriek overgenomen, dat het vanuit sociaal-wetenschappelijk oogpunt uiterst relevante onderscheid tussen volk (als cultureel zelfbewuste sociale eenheid) en staat (als organisatie) vrijwel uit de analyses verdween. Beter zou het dus zijn om de cultureel allerminst gehomogeniseerde staten als het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Frankrijk in de laatste eeuwen aan te duiden met een neutraler term: geconsolideerde staten, zoals recent door Tilly voorgesteld.²

De bepaaldheid door de actuele staatsgrenzen heeft er ook toe geleid dat vrijwel al het historische onderzoek van staatsvorming teleologisch gericht is: men poogt vanuit de resulterende kaders te verklaren wat werkelijk ontstaan is. Het is verbluffend vast te stellen hoe endogeen en op de verklaring van de groei van slechts één enkele staat gericht de grote massa van het onderzoek is. Dit heeft tot gevolg dat geweldige perspectiefvernauwingen optreden, gedictieerd door de latere ontwikkelingen, die de meeste tijdgenoten niet voor ogen kunnen hebben gestaan. Ook Norbert Elias is niet ontsnapt aan dit teleologische perspectief: in zijn visie op de vorming van de Europese staten gaat hij uit van Frankrijk vanaf de hoge Middeleeuwen, waarbij hij Engeland en Duitsland betreft, ook al was dat laatste voor 1870 geen effectieve staatkundige realiteit (wél een ideële) en al beantwoordde het tot dan toe pertinent niet aan diens monopolie-mechanismen. Zijn selectie van eenheden laat tegenvoorbeelden buiten beschouwing, waar de door hem gesuggereerde voortschrijdende monopolisering van geweld en belastingheffing in grote staten ook nog tijdens de vroegmoderne periode niet plaatsvond (Spanje), of waar sterke politieke machten niet gepaard gingen met staatkundige centralisatie (Italië en de Republiek) of niet voortsproten uit doorgedreven sociale differentiatie (Denemarken en Zweden). De desintegratie van een staat na het stilvallen van eenmaal op gang gekomen monopoliseringsmechanismen, zoals in Polen, blijft helemaal buiten beschouwing. De door Elias aangevoerde relatie tus-

sen versterking van staatsmacht en gedragsnormering legt een waardevolle basis voor de culturele dimensie van staatkundige processen, maar wordt al even selectief, eenzijdig en unilineair behandeld.³

Endogene verklaringen kenmerken ook het veel recentere en methodologisch steviger onderbouwde werk van Theda Skocpol. Haar stelling luidt dat verhevigde klassenconflicten tijdens revolutionaire fasen de centralisatie en bureaucrativering van het staatsapparaat in de hand werken. Zij citeerde niet het werk van Alain Touraine, die al lang voor haar had betoogd dat de autonomie van de staat ten opzichte van de sociale klassen wordt verhoogd door het bestaan van een machtsevenwicht tussen de klassen. Waar één enkele klasse een duidelijk dominante positie bekleedde, zoals de Russische grondaristocratie of de handeldrijvende burgerij in de Republiek, bestond geen behoefte aan een sterk staatsapparaat, aangezien hun klassebelangen direct behartigd konden worden. Hoe interessant ook, al deze theorieën bleven in hoofdzaak verklaringen zoeken binnen de grenzen van het systeem van de staat zelf. Wel moet worden erkend dat Skocpol oorlogen, in het bijzonder wanneer die verloren werden, noemt als een factor die klassentegenstellingen aanscherpt; daarmee blijft deze factor niettemin exogeen, te weinig ingepast in het verklaringsmodel. Perry Anderson zette een stap verder door, alweer zonder Touraine te citeren, diens gedachte over de rol van de staat als evenwichtsmechanisme tussen elkaar bestrijdende klassen boven het niveau van de afzonderlijke staten uit te tillen. Hij zag de versterking van de zogenaamde absolutistische staten in vroegmodern West-Europa als een afweermiddel van de adel tegen het oprukkende burgerlijk kapitalisme, terwijl het in Midden- en Oost-Europa zou gaan om een defensieve reflex tegen het opdringen van de westerse staten. De spanning tussen de expansie van het kapitalisme als wereldomvattend systeem van marktgerichte productie en arbeidsverdeling, en de staten vormt de kern van Immanuel Wallersteins theorie. Hoe waardevol zijn belangrijke analyse van die twee autonome machtssystemen, het politieke en het economische, ook is, zijn visie dat sterke staten steeds te lokaliseren zijn in de kern van de wereldeconomie gaat eerst op vanaf de industrialisatie, maar bepaald niet daarvoor. Juist de directe klassedominantie in het kader van een licht

staatsapparaat was toen kenmerkend. In de vorm van 'chartered companies' koppelde de dominante handelaarsklasse tot in de negentiende eeuw de overzeese handel aan verovering, beveiliging en koloniaal bestuur; binnenlands hield ze de centralisatie en de afroming minimaal. Het hoge abstractieniveau van Wallersteins theorie maakt haar erg kwetsbaar voor het bezwaar van economisch reductionisme: politieke systemen en processen ziet hij als afgeleiden van de economische structuren. De structurele analyse die ook Skocpol voorstaat opteert nadrukkelijk voor een niet-voluntaristische interpretatie. Het ideologische niveau herleidt zij tot een organisatie-element: de ideologie bindt leden van een beweging en vergemakkelijkt hun mobilisatie. Wat er feitelijk gebeurt staat voor Skocpol echter ver af van de wil van actoren.

Deze optiek is zeker ook van toepassing op het imposante oeuvre van Charles Tilly. Anders dan de meeste onderzoekers kiest hij al sedert 1975 voor de prospectieve methode die vanaf een bepaald punt in het verleden de diversiteit van de mogelijke evolutielijnen onder ogen ziet. De redenen voor de verscheidenheid in staatsvormen, de ritmeverschillen, en de uiteindelijke convergentie, zijn de centrale thema's in zijn werk. De uiteenlopende logica van de kapitalistische organisatie van productie en distributie enerzijds en van politieke machtsstelsels anderzijds heeft hij verder en scherper uitgediept dan zijn voorgangers. Die relatie werkt hij uit in drie routes tot staatsvorming: die langs het kapitaalsintensieve traject, het dwangintensieve en, de uiteindelijk meest succesvolle combinatie, dat van de gekapitaliseerde dwang.⁴ Bij Tilly overheerst echter nog steeds het spel van de rationele actoren, terwijl de culturele factor compleet ontbreekt. Wel *claims*, *repertoires*, *actions* maar geen culturele tradities, juridische praktijken en legitimaties, waardenoriëntaties, ideologieën. Zo waardenvrij als de onderzoeker behoort te zijn, lijken Tilly's actoren zelf te zijn. Tegen de anti-voluntaristische visies van Tilly, Skocpol en Wallerstein is van historische zijde ingebracht dat individuele vorsten, feodale heren en andere elites als personen en groepen bewust streven naar de uitbreiding van hun aandeel in de schaarse goederen, en dat de som van hun handelingen, vanwege de machtspositie waarin zij zich reeds bevinden, een onmiskenbare factor in het totale proces

vormt. Zonder de expansiedrift die eigen is aan het feodalisme, en waarvan reeds Elias was uitgegaan, is staatsvorming tot in de negentiende eeuw niet verklaarbaar. Wolfgang Reinhard onderscheidt hiertoe drie analyseniveaus, dat van de bewust handelende personen en groepen, dat van het politieke systeem en dat van de samenleving als geheel. Hij wijst iedere notie van een gesloten systeem af, maar denkt aan een reusachtig netwerk van niet-homogene interacties dat zich verdunt aan zijn randen. De enige macro-sociologische theorie die de culturele factor systematisch analyseert in het kader van machtsystemen, is die van Michael Mann. Hij onderscheidt vier machtsbronnen, die naar tijd en plaats verschillend op elkaar inwerken: de ideologische, economische, militaire en politieke. Hij verwerpt het zoeken naar een permanent overheersende machtsfactor. Hoewel er kritiek uit te brengen is – zeker in het licht van Tilly's boek *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* – op zijn loskoppeling van de militaire machtsbron van de andere drie, is zijn aandacht voor de culturele organisatie van een beschaving toch een bijzonder welkome aanvulling op alle voorgangers. Dat hij echter met zijn voor Europa als kenmerkend aangeduide 'normatieve pacificatie door het Christendom' in de roos schiet, kan aan de hand van Tilly's realisme met gemak worden ontkracht.

Dit vluchtige overzicht van enkele belangrijke theorieën over staatsvorming laat duidelijk hun tekortkomingen zien. Ze blijken daarmee minder geschikt voor de analyse van actuele situaties in Europa.⁵ Dat tekort heeft uiteindelijk te maken met het eenzijdig gericht zijn op groei en niet op desintegratie. Alleen Tilly neemt in zijn *Coercion* het systeem van concurrerende machtsseenheden zelf als uitgangspunt, niet de daaruit voortgekomen staten. Zij verwaarlozen de culturele component, die reikt van legitimatiesystemen tot interactievormen en motivaties. Ze bewegen zich, alweer met uitzondering van Tilly's *European Revolutions*, op een te hoog abstractieniveau om adequaat aan te sluiten bij de empirische werkelijkheid.

3. Vier emotionele bindingen

Zonder hiermee een voldragen aanvullende theorie

te ambiëren, wil ik nu een drietal middelen in beeld brengen waardoor in de loop van de laatste duizend jaar onderdanen bij uitstek verbonden zijn met de zaak van hun heersers. Mijn uitgangspunten hierbij zijn (a) dat een reductie van individuen en groepen tot louter rationeel handelende wezens een onhoudbaar mensbeeld inhoudt; daardoor blijven wezenlijke aspecten van het gedrag onverklaarbaar; (b) dat heersers er niet aan ontkomen onderdanen te overtuigen van de transcendentale en maatschappelijke rechtvaardiging van hun gezag; (c) dat het functioneren van legitimatiesystemen op grote schaal heeft bijgedragen tot de interne pacificatie en consolidatie, maar veelal ook tot mobilisatie jegens een externe macht.

De vier emotionele bindingen die ik zal bespreken, hebben zich in Europa volgordelijk ontwikkeld. Een latere emotionele binding maakt daarbij de voorgaande nooit geheel overbodig. Kenmerkend is dat zij existentiële waarden betreffen en daarom uitermate geschikt om een emotionele en daardoor hechte band te realiseren tussen individu en machthebbers. Opeenvolgend zal ik bespreken de dynastie, de religie, de natie en de consumptiemaatschappij. Alle vier scheppen zij voor een individu een verzekerde plaats in een ruimer sociaal (en bovenaards) verband, doen een beroep op of geven vorm aan zijn zelfbewustzijn en maken de kanalisering mogelijk van existentiële spanningen. Het vierde door mij onderscheiden cohesiemechanisme is minder eenvoudig te benoemen dan de andere omdat het nog niet als zodanig tot het wetenschappelijk begrippenarsenaal behoort. Ik bedoel het wereldbeeld, geschapen door de audiovisuele massamedia via een vloeiende overgang tussen fictie, reclame en werkelijkheid, waaruit een nieuw werkelijk internationaal wereldbeeld gevormd wordt. De produktiemaatschappij is verbonden met de spits van het internationale kapitalisme waarvan zij als onherkenbare verleider de waarden bijzonder effectief uitdraagt.

Verwantschapsgroepen vormden de sociale basisstructuur van de Germaanse volkeren die Europa van de derde tot de tiende eeuw overspoelden en het zijn tot heden toe zo voelbare multiculturele karakter verleenden. De plaats in de afstammingslijn, de afstand tot de leider, uitgedrukt in de wederzijdse

banden van trouw, bescherming en dienstbaarheid, bepaalden de positie van ieder individu. De omvang, de kracht en het aanzien van iedere verwantschapsgroep werden voortdurend getoetst en opnieuw bepaald in de voortdurende competitie om de schaarse hulpbronnen. Vandaar een ethiek die geheel gericht was op heldhaftigheid, bekwaamheid in de krijg en loyaliteit aan de eigen leider, waarden die tot in onze eeuw kenmerkend zijn gebleven voor de adel die zich uit de Germaanse krijgersbenden heeft gevormd. Uit de competitie tussen adellijke geslachten hebben zich, zoals fraai door Elias is beschreven, monopolisten gevormd die zich koningen, hertogen of graven noemden. Intern trachtten zij hun gezag te stabiliseren door de ontwapening van onderdanen die immers potentiële tegenstanders bleven. Anders dan de term geweldsmonopolie zou doen vermoeden, is het vorsten tot in de achttiende eeuw niet gelukt hun onderdanen het bezit en het gebruik van geweldsmiddelen te ontnemen. Wel haalden zij voordelen uit hun superieure mogelijkheden om dank zij de technische evolutie een steeds grotere voorsprong te verwerven op hun onderdanen inzake de omvang en slagkracht van hun arsenaal en de professionaliteit van de krijgers. Tilly's begrip *concentratie* van geweldsmiddelen is dan ook veruit te verkiezen boven het aloude begrip geweldsmonopolie. Het bleef dus voor vorsten steeds knokken voor het behoud en zo mogelijk de versterking van hun positie. De meest aangewezen vorm om hun machtsaanspraken te rechtvaardigen was die van de verwantschap: de rechtstreekse afstamming van een gerespecteerd leider genoot de voorkeur. Hij kon in principe rekenen op de loyale steun van zijn verwanten, mits hij hen passend behandelde en beloonde. De banden van trouw betroffen in de eerste plaats de bloedverwanten, maar werden uitgebreid tot de kring van trouwe volgelingen die als pseudo-familieleden werden opgenomen in de affectieve band. Het is treffend dat in middeleeuwse adellijke kringen, in de ridderepiek evenzeer als in officiële briefwisseling, de term 'liefde' van toepassing was tussen mannen. Van hun trouwe inzet hing immers voortdurend ieders leven af.

Verwantschapsbanden bepaalden via erfrechten de aanspraken op schaarse goederen en eervolle posities. Vorstelijke dynastieën legitimeerden zich, in concurrentie met hun rivalen, niet alleen door te wij-

zen op hun zo direct mogelijke afstamming van aanzienlijke voorouders. Een deel van de middeleeuwse geschiedschrijving is rechtstreeks voortgevloeid uit de zorg van vorsten om de heldendaden van hun voorgeslacht genealogisch te laten optekenen. Zulk streven reikte veel verder dan de directe strijd om nalatenschappen. Men trachtte de eigen genealogie zelfs te verbinden met roemrijke vorsten uit een ver verleden, zoals Karel de Grote, Julius Caesar, Alexander de Grote, Hector, ja, zelfs Adam. Dit laatste was inderdaad de conclusie van de wetenschappelijke commissie die keizer Maximiliaan anno 1511 met betrekking tot de genealogie van de Habsburgers had ingesteld. Afstamming gekoppeld aan roem bleef een wezenlijk legitimatiemiddel waarop vorsten zich beriepen tegenover hun onderdanen. Zij lieten hun genealogieën op schrift stellen en afbeelden op plaatsen waar vele mensen ze konden zien, zoals keizer Karel IV het deed op de stadspoort aan de Moldau te Praag en alweer keizer Maximiliaan in Innsbrück. Ook in de vroegmoderne tijd bleven verwantschapsgroepen op grote schaal netwerken vormen die individuen via gevoelsbanden verbonden met machthebbers. Op nog ruimere schaal ontwikkelden zich grootschalige cliëntsystemen waardoor het machtscentrum via persoonlijke en vaak affectieve banden met individuen werd verbonden.

In het kader van het feodale denken breidden middeleeuwse vorsten echter de notie van wederzijdse trouw, bescherming en dienstbaarheid die zij onderhielden met hun directe volgelingen, uit tot hele collectiviteiten, zoals de inwoners van steden, gewesten, en uiteindelijk tot hetgeen men in de veertiende eeuw reeds af en toe de 'natie' ging noemen. Zo smeedden zij tussen hun persoon en de massa van de onderdanen een gevoelsgeladen band die met enige regelmaat tot uitdrukking werd gebracht tijdens collectieve rituelen zoals plechtige intochten. Personificatie maakt de associatie met het overigens zo abstracte en afstandelijke staatsbegrip mogelijk. Het biedt zelfs de kans om via de fictie van de 'slechte raadgevers van de goede vorst' de loyaliteit jegens de staat overeind te houden in tijden van crisis. De actualiteit van dit verschijnsel wordt nog steeds goed begrepen door hedendaagse machthebbers die zich vriendelijk aan het volk vertonen en er zelfs enig handschudden en reële risico's

voor hun veiligheid voor veil hebben. De opvallende continuïteit van de emotionele band tussen vorstelijke dynastieën en onderdanen blijkt niet alleen uit dames- en boulevardbladen. In augustus 1993 bood Brussel er bij de begrafenis van koning Boudewijn een even spectaculaire als onverwachte aanblik van.

Religie is ook al heel snel gebruikt door middeleeuwse vorsten om hun positie zodanig te legitimeren dat ze boven iedere aantasting door medemensen verheven zou zijn. Sacralisering associeerde de vorst met Christus, wiens genezende kracht ook bij de Franse koningen werd verondersteld. Daarnaast wierpen vorsten zich op als beschermers van de kerk en strijders voor het ware geloof, waardoor zij de steun verwierven van het enorme beïnvloedingspotentieel van de geestelijken. Sacramentsprocessies werden gekopieerd in de Franse koninklijke intochten. Voor diverse doelstellingen van de staat werden de klokken geluid en trokken processies uit. Bepaalde heiligen werden verheven tot nationale patroons, zoals George, Lodewijk, Stephanus, Stanislas, Jeanne d'Arc. Politieke tegenstanders en opstandige populaties in hun geheel, zoals de Albigenzen in Zuid-Frankrijk tijdens de dertiende en de Hussieten in Bohemen tijdens de vroege vijftiende eeuw, konden meedogenloos met groot militair geweld worden onderworpen door ze te verketteren en door de uitroeiing voor te stellen als een kruistocht. De massale godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw die niet alleen miljoenen levens kostten maar eveneens vele honderdduizenden uit hun woonplaats verdreven, luidden een fase in waarin de staten de kerken vergaand tot een onderdeel van hun eigen apparaat maakten. Wat de Duitse historici hebben benoemd als confessionalisering en 'Sozialdisziplinierung' betekende een veel verder reikende omkadering van iedere onderdaan ten einde hem te normeren volgens de voorschriften van kerk en staat. Zo kreeg de kerk de ruimte voor de ontplooiing van haar caritatieve en educatieve instellingen, die de gelovigen in diverse levensfasen moesten omringen. Zij verwierf eveneens een ruime invloed in de vormgeving van het dagelijks leven door middel van de gebruikte en rituelen. Positief geformuleerd: de gelovige onderdaan kon in de harmonieuze samenwerking tussen kerk en staat nu een

sacralisering van de staat zien, waardoor de transcendentale en religieuze binding werd overgedragen op het openbaar gezag. Dat de onderdaan derhalve ook levensbeschouwelijk ingekapseld en existentieel kwetsbaar werd, vormde de keerzijde van deze medaille.

Nationalisme is in de voorbije jaren onderwerp geweest van een belangrijke stroom publikaties. Zo is veel meer bekend geworden over de door staten opgelegde culturele gelijkschakeling van nationale minderheden, en over de uitvinding van tradities die zulke minderheden herkenningpunten boden. Het is in de meeste gevallen echter nog niet gelukt om de verklaring hiervan in te passen in die van de ontwikkeling van staten. Ook in Nederland is de vorming van een nationaal gevoel onderwerp van verschillende studies. De noodzaak om de bevolking massaal en intensief bij de staat te betrekken spruit voort uit de Franse revolutionaire oorlogen, toen de mobilisatie van een miljoenenleger het enig mogelijke antwoord leek op de contrarevolutionaire dreiging van de monarchieën. Gebaseerd op de primitieve negatieve identificatie, is nationalisme vrij makkelijk aan te wakkeren, zeker in concurrentie met meer verheven en abstracte idealen zoals de christelijke en socialistische. Gegeven de sedert eeuwen geconsolideerde verwevenheid tussen kerk en staat, hebben de diverse nationale kerken zich vrij onbekommerd laten gebruiken ter ondersteuning van nationalistische doelstellingen. Het collectieve ik van de natie werd nu onderwerp van sacralisering. De hetze-achtige nationalistische sfeer die regeringen rond 1900 creëerden en die massaal werd aangewakkerd door de kranten, heeft zeker ingrijpende effecten gehad in zowel binnen- als buitenlands verband. Binnenlands hielp ze emancipatorische bewegingen, in het bijzonder die van de arbeiders, maar zelfs die van nationale minderheden, te pareren, en te richten op integratie binnen de staat. In buitenlands verband heeft het geleid tot de bekende tragische geweldsescalatie. Weinig beelden zijn zo sprekend als de filmpjes van de juichende massa's die in augustus 1918 in alle strijdende landen de vertrekkende troepen uitwuiden. Het grootste probleem van het nationalisme is het zelfbevestigende karakter van zijn uitdrukking: iedere manifestatie ervan lokt tegenreacties uit die de oor-

spronkelijke actor weer nieuwe rechtvaardigingsgronden bieden.

Ondanks de officiële terughoudendheid sedert 1945, en de heroriëntatie op een verenigd Europa, is nationalisme een nog zeer levendige realiteit in West-Europa. De toonzetting en de selectiviteit van de pers, maar ook van bij voorbeeld het geschiedsonderwijs, vormen er voortdurende aanduidingen van. Onderhuids leeft in het o zo voorbeeldige Nederland een wijdverspreid anti-Duits gevoel, dat zich bij voetbalwedstrijden zeer fel kan uiten. In het algemeen kunnen tegenwoordig internationale sportwedstrijden als de meest levendige expressies van nationale identiteiten gezien worden. Hun emotionaliteit is een zwakke afspiegeling van die welke zich in voorgaande decennia heeft gericht op de gesacraliseerde natie. Weldenkend West-Europa kijkt nogal bedenkelijk toe op de regionalisering, federalisering of afscheiding in de multiculturele staten Frankrijk, Spanje, het Verenigd Koninkrijk, België en het voormalige Tsjecho-Slowakije, waar de naar emancipatie strevende minderheden of achtergestelde volkeren al snel in de verdenking komen te staan van een als achterhaald bestempeld nationalisme. Geheel onthutst is diezelfde westerse opinie echter over de virulentie van het nationalisme in Oost- en Zuidoost-Europa. Daarbij dient echter in de eerste plaats bedacht te worden in welke mate daar onder de voorafgaande imperiale regimes culturele onderdrukking heeft geheerst. Volkeren die generaties lang de als meest wezenlijk geziene uitingen van hun collectieve identiteit op religieus, taalkundig, cultureel en ideologisch vlak met de voeten hebben zien treden, reageren heftig zodra ze daartoe de middelen zien danwel uitgelokt worden. Juist op dit vlak blijkt het rationele actor-model ter interpretatie van collectieve actie ontoereikend. Waar gevochten wordt om culturele identiteiten, geldt geen economische rationaliteit.⁶

De *consumptie maatschappij* heeft in het Westen veel scherpte ontnomen aan de ideologische tegenstellingen. Traditionele bindmiddelen zoals dynastieën, de religie en het nationalisme hebben veel aan overtuigingskracht ingeboet. De rampen die zij, vooral tijdens de twintigste eeuw, over de mensheid hebben uitgestort gaven daar ook alle aanleiding toe. Openbare machthebbers zijn er, ondanks

schuchtere pogingen in de trant van 'het Europese elan' of 'sociale vernieuwing' niet in geslaagd een ander waardensysteem te ontwikkelen. De kreet 'het einde van de ideologieën' suggereert niet slechts dat er sleet zit op het gedachtengoed dat officieel nog ten grondslag ligt aan bij voorbeeld grote politieke partijen; het lijkt zelfs de vraag of de hedendaagse samenleving nog wel de behoefte voelt aan ideologieën. In het vacuüm dat de openbare machten lieten zijn echter door de markteconomie aangedreven krachten getreden. De fenomenale doorbraak van de elektronische massamedia, die de in sommige landen gevoerde strijd rond de openbaarheid van de omroepen al lang met de kijkcijfers hebben gewonnen, heeft een beïnvloedingskanaal van ongeëvenaarde doordringingskracht geschapen. Door zijn wereldwijde organisatie in de handen van enkele multinationals ontsnapt het aan de beperkingen die staten nog zouden willen opleggen: het vermogen van die kapitalistische organisaties is vele malen groter dan dat van de meeste staten. Bovendien zijn hun beïnvloedingstechnieken veel subtieler en hun boodschap niet zo direct herkenbaar als dat doorgaans het geval is wanneer een overheid zich zelf ook eens op de markt van de reclameboodschappen waagt. De commerciële televisieprogramma's en video-spots verweven constant gedragsmodellen en waardenpatronen in hun bedwelmende beïnvloeding die zweeft tussen reclame, fictie en realiteit. Aan hun wervende uitstraling ontsnappen ook de resterende openbare of zuilgebonden omroepen niet langer: zij hebben de slag verloren om wat zij als de ware boodschap en de culturele verheffing zagen. De greep van de elektronische massamedia raakt existentiële waarden van de jeugd. Die leren haar hoe zich te kleden, zich te gedragen en wat nastrevenswaard te vinden. Voor volwassenen hebben soap-series, maar evenzeer reclameboodschappen, de antwoorden klaar op alle levensvragen waarvoor vroeger priesters, ouders of leraars werden geconsulteerd. Het maatschappijbeeld dat de indringende esthetiek van de studio's via emotionaliteit en personificatie laat doordringen in de huiskamers, is regelrecht dat van het competitieve materialisme eigen aan de kapitalistische consumptiemaatschappij. Openbare machthebbers hebben zich niet in staat gezien om daartegenover enig valabel alternatief te ontwikkelen; ten minste

een deel van hen moet deze evolutie echter ook bewust hebben ondersteund. Of de culturele en politieke gevolgen op langere termijn daarbij reeds voldoende onder ogen zijn gezien, valt te betwijfelen.

4. Conclusie

De hevigste conflicthaarden in Europa, van Noord-Ierland tot de Kaukasus, bevinden zich in gebieden waar volkeren die zich zowel religieus als naar nationaal bewustzijn onderscheiden, door hun staat werden onderdrukt. In Oost-Europa ontbreken bovendien de bindmiddelen van een dynastie of een diep doorgedrongen consumptiemaatschappij, die eventueel langs andere wegen tot enige pacificatie en integratie hadden kunnen leiden. Deze vaststelling suggereert dat systematische aandacht voor culturele factoren het inzicht in de processen van staatkundige integratie en desintegratie zal bevorderen. Indien de vier genoemde emotionele bindmiddelen – die in de loop van de eeuwen een steeds ruimer bereik en dieper indringende kracht hebben gekregen – erkend worden als de belangrijkste factoren waarlangs overheersing werd en wordt aangevuld door overtuiging, die pacificatie en integratie van onderdanen bevordert, dan wordt het tijd om ze in te passen in de theorieën over de ontwikkeling van openbare machten. Dan zouden ze ook verdienen op empirisch vlak nader te worden uitgediept in het licht van hun dienstbaarheid voor de machtssystemen.

Noten

1. Tilly 1975, p. 638.
2. Tilly 1993.
3. Koopmans en De Schaepdrijver 1993, p. 54-55.
4. Tilly 1990, 1993; *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1993.
5. Koopmans en De Schaepdrijver 1993, p. 67-71.
6. Het is treffend hoezeer bij voorbeeld Charles Tilly, nadat hij erkend heeft dat 'intenties relevant zijn' en 'herinterpretatie en reconstructie van de intenties in de loop van de interactie, voortbouwend op nieuwe emoties' 'problematisch is in rationele actie-verhalen', iets later er niet in slaagt dit theoretisch inzicht toe te passen op de actuele nationalistische bewegingen in Oost-Europa: Koopmans en De Schaepdrijver 1993, p. 52-53, 67-71.

Literatuur

- Anderson, P., 1974, *Lineages of the absolutist state*, Londen.
- Bank, J.Th.M., 1990, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage.
- Elias, N., 1982, *Het civilisatieproces*, Utrecht/Antwerpen.
- Evans, P.B., D. Rueschemeyer en Th. Skocpol (red.), 1985, *Bringing the state back in*. Cambridge.
- Gorski, Ph.S., 1993, 'The protestant ethic revisited: Disciplinary revolution and state formation in Holland and Prussia'. In: *American Journal of Sociology*, 99: 265-316.
- Hall, J.A., (red.), 1986, *States in history*, Oxford.
- Koch, K., 1993, *Over staat en statenvorming*, Leiden.
- Koopmans, R., en S. de Schaepdrijver, 1993, 'Een interview met Charles Tilly'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20: 43-73.
- Mann, M., 1986, *The sources of social power*, Cambridge.
- Mörke, O., 1990, "'Konfessionalisierung" als politisch-sociales Strukturprinzip?' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 16: 31-60.
- Reinhard, W., 1992, 'Das Wachstum der Staatsgewalt. Historische Reflexionen'. In: *Der Staat*, 31: 59-75.
- Schilling, H., 1980, 'Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande'. In: Petri, F., (red.), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit*. Keulen en Wenen: 197-250.
- Skocpol, Th., 1979, *States and social revolutions*, Cambridge.
- Smith, A.D., 1991, *National identity*, Harmondsworth. 'Staatvorming in vroegmodern Europa, 1993'. In: *Leidschrift*, 9/3: 4-115.
- Stuurman, S., 1993, 'Duizend jaar staatsvorming in Europa'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20: 74-94.
- Tilly, Ch. (red.), 1975, *The formation of national states in Western Europe*, Princeton.
- Tilly, Ch., 1978, *From mobilization to revolution*, Reading Ma.
- Tilly, Ch., 1986, *The contentious French: Four centuries of popular struggle*, Cambridge Ma.
- Tilly, Ch., 1990, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*, Cambridge Ma.
- Tilly, Ch., 1993, *European revolutions, 1492-1992*, Oxford.
- Tilly, Ch., en W. Blockmans (red.), 1989, 1994, *Cities and states in Europe 1000-1800*. In: *Theory and Society*, 18, in uitgebreide boekversie: New York.
- Touraine, A., 1973, *Production de la société*, Parijs.
- Visies op de Staat, 1993, In: *Anthropologische Verkenningen*, 12/4.
- Wallerstein, I., 1974-1988, *The modern world-system*. New York, 3 dln.